

en technische keuzes. Zonder een maatschappelijk draagvlak, gecreëerd door tal van instituties die de eindgebruiker vertegenwoordigden, zouden technische vernieuwingen weinig kans van slagen hebben gehad.

De auteurs waarschuwen de lezer op voorhand voor groot optimisme. In het inleidende hoofdstuk lezen we: 'Gezien het weinig innoverende karakter van het woningbouwbedrijf, ligt het voor de hand dat impulsen voor technische vernieuwing van elders kwamen' (115). Die vernieuwende impulsen, zo kunnen we lezen, kwamen vooral van architecten, zoals die van de Amsterdamse school, en van arbeiders- en vrouwenorganisaties. Die laatste groep leverde suggesties voor aanpassing en verbetering van ontwerpen en bouwprogramma's. Zeker als het op gebruikersvriendelijkheid en wooncomfort aankwam, waren deze adviezen onmisbaar. Het was met name de Vrouwen Adviescommissie (de VAC) die een belangrijke interveniërende rol vervulde tussen ontwerpers en eindgebruikers. Met recht kan hier gesproken worden van een co-constructie tussen ontwerp en gebruik.

De presentatie van het cluster 'industriële productie' doet de technisch geïnteresseerde lezer smullen: zonder de voorgaande clusters tekort te doen, gaat het hier om de techniek zoals zo velen het zich voorstellen. De fabriek waarin de industriële productie plaats vindt, is immers het symbool voor industriële revoluties, voor vooruitgang en modernisering maar ook voor vervuiling, ongelukken, kapitalistische ondernemingen en arbeidersbewegingen. De auteurs zelf definiëren de industriële productie als 'het geheel van middelen en processen om op systematische wijze producten voort te brengen in een fabriekscontext' (247).

Met de beschrijving en analyse van de lopende band als de gezichtsbepalende industriële innovatie van de twintigste eeuw, plaatsen de auteurs zich in de traditie van techniek-historici als David Hounshell. De lopende band is het voorbeeld bij uitstek waar technische ontwikkeling, de aard van de organisatie en de regulering van arbeid bij elkaar komen. Het is tijdens de behandeling van dit soort thema's dat de contextuele geschiedschrijving van wezenlijk belang is. De auteurs maken gebruik van geëigende indelingen als de procesindustrie versus de productindustrie, maar kiezen ook voor verrassende invalshoeken. Zo laten de auteurs aan de hand van de geschiedenis van het Philips industriecomplex in Eindhoven zien hoezeer industriële productie vervlochten is geraakt met massaproducten, industrieel onderzoek, rationele bedrijfsvoering en arbeidsproductiviteit.

Bij de presentatie van al het industriële geweld, besteden de auteurs ruim aandacht aan sociaal-economische ontwikkelingen waarin het industriële (groot) bedrijf was ingebed. Hierbij maken de auteurs gebruik van inzichten uit de economische en bedrijfsgeschiedenis en van innovatiestudies. Door het maken van deze verbindingen tonen de techniekhistorici zich van hun beste kant.

Kees Boersma

R. Buikema, M. Meijer, ed., *Kunsten in beweging 1900-1980* (Cultuur en migratie in Nederland I; Den Haag: Sdu uitgevers, 2003, xiii + 467 blz., € 30,-, ISBN 90 12 09775 4).

De reeks Cultuur en migratie is een poging tot inclusief denken op alle niveaus: ook in de omschrijving van het begrip cultuur. De redactie van de veelbelovende reeks zet de drie benaderingen van cultuur op een rij en werkt vervolgens met alle drie. Cultuur in de utopische benadering stelt beschaving of 'civilisatie' tegenover barbaarsheid. 'Achterlijkheid' zou men misschien tegenwoordig zeggen. Het gevatte antwoord van Ghandi op de vraag 'What do you

think of Western civilisation?': 'I think it would be a good idea' geeft dit utopische karakter scherp aan. Cultuur is een idee, een ideaal. Tegelijk levert Ghandi in dit korte zinnetje een kritiek op de westerse opvatting dat er geen andere beschavingen zouden zijn en maakt hij duidelijk dat die er wel zijn.

De antropologische benadering van cultuur stelt het dagelijks leven centraal. Cultuur is dan het geheel van gewoontes en rituelen van een bepaalde samenleving. Het vakgebied van de antropologie werd aanvankelijk ontwikkeld met een eurocentrisch perspectief, het idee dat de Europese cultuur de norm was en de andere culturen 'primitief'. Inmiddels is dit veranderd. In de hedendaagse antropologie betekent cultuur voor een samenleving hetzelfde als de grammatica voor een taal: de gewoonten en gebruiken van een samenleving structureren en geven betekenis.

Bij het esthetisch cultuurbegrip staat kunst voorop. Vaak wordt 'kunst' alleen voor 'het hoogste en het beste' gereserveerd. Maar de redactie vat er ook populaire cultuur, liedjes, dans, orale tradities onder. Daardoor overlappen de antropologische en esthetische benadering elkaar, terwijl deze ook met de utopische ideeën samenhangen.

Dit eerste deel van de reeks Cultuur en migratie is een mooi voorbeeld van de integratie van kunst(-geschiedenis) en geschiedenis in een stijl die het midden houdt tussen journalistiek en wetenschap. Net diepgravend genoeg om de vraagstelling en resultaten duidelijk voor het voetlicht te krijgen, en tegelijkertijd zo smakelijk opgeschreven dat je blijft lezen tot het eind van het verhaal en meteen aan het volgende artikel begint. De brug naar het verleden is veelal een concrete gebeurtenis, verteld vanuit het perspectief van één hoofdpersoon. Mensen als Hella Haasse, Donald Jones, Irmgard Keun, Nola Hatterman, Hans Faverey, Otto Sterman, Tjalie Robinson en Breyten Breytenbach passeren de revue. Evenementen als de eerste nieuw-Nederlandse afvaardiging naar het songfestival (1966 Milly Scott), het optreden van de Balinese gamelangoep in het Amsterdamse Concertgebouw (1931), of het verschijnen van het Suriname-nummer van het Friese literaire tijdschrift *De Tsjerne* in 1952 bieden het kader voor de beschrijving van het proces van ontmoeting, aantrekking en afstoting over een langere periode.

In de inleiding rafelt de redactie van dit deel, de Maastrichtse hoogleraar 'Gender en diversiteit' Maaïke Meijer en de Utrechtse literatuurwetenschapper Rosemarie Buikema, de verschillende patronen uiteen van wederzijdse beïnvloeding: de kunst van migranten veranderde door de invloed van het nieuwe land én omgekeerd veranderde de kunst in Nederland door migranten. Hoewel de tweezijdigheid van de beïnvloeding wordt benadrukt, gaat het hierbij toch vooral om vijf verschillende reacties op de kunst van migranten.

Het eerste patroon is het onzichtbaar maken of 'witwassen' van de migrantenkunst. Ofwel deze kunst zó eigen maken, dat men vergeet dat het van elders kwam. Het artikel van Berteke Waaldijk en Susan Legêne biedt daarvan overtuigende verhalen. De winst voor Nederlandse kunst en cultuur tijdens het koloniale bewind over Indonesië was groot en gevarieerd. Tegenwoordig kan men de koloniale verbindingen nog overal zien. Zo is de verwevenheid met Indië een interessant aspect uit het werk van Jan Toorop. De ontwikkeling van toegepaste vlechtkunst in Nederland is ondenkbaar zonder Indonesische invloeden.

Een tweede patroon is 'exotiseren'. Het benadrukken van het uitheemse maakt migrantenkunst extra aantrekkelijk. Maar net zo makkelijk sloeg zo'n exotische bewondering om in een verdachtmaking, zoals net voor en in de oorlog gebeurde. Jazzmuziek en ook zigeunermuziek zijn voorbeelden van exotiseren zowel in het idealiseren als in het demoniseren. 'Romantische' zigeunermuziek was populair, terwijl tegelijk Roma en Sinti blootstonden aan vervolging.

Soms is een ontwikkeling van uitsluiting naar insluiting te herkennen, het derde en vierde patroon van reacties op de kunst van migranten dat de redactie onderscheidt. Dat geldt bijvoorbeeld voor de tango. Nadat in 1913 was besloten de tango in het lesprogramma op te

nemen, kwamen felle reacties. De brochure *Op tegen de zedenontaarding!* uit 1914 waarschuwde tegen de gevaren van deze zinnenprikkende nieuwe dans. De koningin verbood de tango aan het hof te dansen en op de dansscholen kuiste men de originele stijl en passen tot de zogenaamde 'Europese tango'. Hoe de Argentijnse tango in onze tijd alsnog het land veroverde, heeft geen betoog.

Het vijfde reactiepatroon is te omschrijven als 'hybridiseren', omvormen tot een transnationale cultuur. De interactie leidt tot fundamentele verandering van het etnisch-witte, regionale karakter van de Nederlandse cultuur zelf. Dit inzicht vormt de kern van de betekenis van dit boek: het buitenland is deel van onszelf.

Dineke Stam

P.-E. Staal, *Automobilisme in Nederland. Een geschiedenis van gebruik, misbruik en nut* (Dissertatie Technische Universiteit Eindhoven 2003; Zutphen: Walburg pers, 2003, 205 blz., €14,95, ISBN 90 5730 248 9).

Op het omslag van Peter Staals proefschrift is een Nederlandse droom afgebeeld, zo te zien van rondom 1960. Een gele Daf rijdt door een mediterrane paradijs: grote bloemen in de berm, zeilbootjes op een azuren zee. Aan boord een 'extended family': man op leeftijd aan het stuur, zijn grijze maar jeugdige vrouw naast hem en een jonger gezin op de achterbank, allen tevreden glimlachend, al moet het behoorlijk warm en krap zijn daarbinnen. Familie-ideaal en de nieuwe luxe van auto en vakantie zijn hier nog harmonieus verenigd, een combinatie die in latere reclamebeelden steeds minder voorkomt. De plaat illustreert de aanpak die Peter Staal gekozen heeft voor zijn studie naar de geschiedenis van de auto in Nederland in de twintigste eeuw: gebruikers, gebruik en de betekenissen die aan de auto werden toegekend staan centraal. Deze benadering sluit aan bij die van het overzichtswerk *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, waaraan Staal als auteur heeft bijgedragen.

Over de geschiedenis van de auto in Nederland is al veel geschreven, zowel populair als wetenschappelijk. Staal constateert echter dat een overzichtswerk nog ontbreekt, dat er nog maar weinig zicht is op de gebruikers en dat de nadruk in de literatuur ligt op de vroege twintigste eeuw. Zijn studie is een poging, een overzicht over de hele twintigste eeuw te geven, met gebruikers in de hoofdrol. Als los begrippenraamwerk dienen de S-curve, ontleend aan sociologische diffusiestudies, Rogers' fasering van gebruikers ('innovators', 'early adopters', etc.) en een classificatie van substitutieprocessen.

In het boek doorlopen we de hele periode viermaal, telkens vanuit een ander perspectief. Hoofdstuk II is een statistisch overzicht van het autobezit en het autogebruik. We zien een onvolledige S-curve: langzame groei aan het begin van de eeuw, versneld na de Eerste Wereldoorlog, een explosieve groei in de jaren vijftig en zestig, waarna in de jaren zeventig de curve enigszins afvlakt, zonder dat een verzadigingspunt in zicht komt. De curve loopt vrijwel parallel met die van het bruto nationaal product: autobezit weerspiegelde nauwkeurig de toenemende welvaart in Nederland — een opmerkelijke coïncidentie, omdat de macro-economische ontwikkeling het resultaat was van meer en complexere dynamieken dan de diffusiecurves van gebruiksgoederen. Staal heeft ook getracht de ruimtelijke diffusie te reconstrueren, met het onderscheid stad-platteland als belangrijkste criterium. De diffusiecurves in de stedelijke en meer landelijke provincies blijken dicht bij elkaar te liggen. De steden liggen lange tijd iets voor, om na 1976 te worden ingehaald door landelijke gemeenten.